

## چالش‌ها و راهکارهای به‌سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا؛ با تأکید بر نقش خانواده

معصومه شریفی<sup>۱</sup>، محسن رفیعی<sup>۲</sup>  
سیده زهره میرهاشمی<sup>۳</sup>، فائزه عطایی<sup>۴\*</sup>

### چکیده

مسئله آموزش تربیت دینی، از دیرباز مورد توجه متولیان تعلیم و تربیت بوده است. هدف اساسی پژوهش، بررسی چالش‌ها و راهکارهای به‌سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا با تأکید بر نقش خانواده است. اهمیت پژوهش، آن است که بررسی چالش‌ها در تربیت فرزندان منجر به آگاهی خانواده‌ها از تربیت صحیح می‌شود و با به‌کارگیری راهکارهای می‌توان در مسیر تربیت فرزندان شایسته برای ساختن جامعه توحیدی و استناد به مراتبی از حیات طیبیه گام برداشت. این پژوهش به روش کتاب‌خانه‌ای با ابزار فیش و شیوه توصیفی-تحلیلی به سامان است. طبق یافته‌های پژوهش، خانواده در امر تربیت دینی در پسا کرونا، با چالش‌هایی از قبیل تعطیلی مراسمات دینی و اماکن مقدس، افزایش شکاف ارتباطی در روابط خانوادگی، تخریب شعائر دینی و مذهبی و کم‌رنگ شدن هنجارهای دینی مواجه است. همچنین در این پژوهش، راهکارهایی جهت به‌سازی آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا بیان شده است: برقراری ارتباط سازنده با فرزندان، آگاهی از نقش رسانه، استفاده از سبیره تربیتی شهیدا، فرهنگ‌سازی در جهت استفاده از فضای مجازی، کنترل و راهنمایی فرزندان در فضای مجازی، تقویت عقاید و باورهای دینی، نظارت بر حسن دوستی‌ها و روابط فرزندان، ارتباط صحیح خانواده با مدرسه، فراگیری سواد رسانه‌ای برای آموزش تربیت دینی، نظارت و کنترل ارتباطی توسط خانواده، ارتقای سطح ارتباط خانواده‌ها با فضای مجازی. نتایج پژوهش، حاکی از آن است که مطابق تأثیر کرونا بر زندگی مردم جوامع مختلف، توجه به تربیت دینی در عرصه پسا کرونا و آگاهی خانواده‌ها از روش‌های درست تربیت دینی با استفاده از فضای مجازی ضروری است. کلید واژگان: آموزش تربیت دینی، پسا کرونا، خانواده، راهکار، به‌سازی، تقویت

۱. استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران؛ Dr.sharifi.masoomeh@yahoo.com

۲. استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران؛ Dr.mohsen.rafiiei@yahoo.com

۳. (نویسنده مسئول) دانشجوی مقطع کارشناسی رشته آموزش عربی، دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران؛

zohre.mirhashemi80@gmail.com

۴. دانشجوی مقطع کارشناسی رشته آموزش عربی، دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران؛ faeze.ataei80@gmail.com

تاریخ ارسال ۱۴۰۲/۵/۱۶ تاریخ پذیرش ۱۴۰۲/۱۲/۸

## ۱. مقدمه

مسأله چالش‌های آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا و آموزش تربیت دینی در این عرصه با تاکید بر نقش کلیدی خانواده، یکی از مهم‌ترین مسائل آموزشی و تربیتی است. با توجه به اهمیت این موضوع، وجود راهکارهای به‌سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در این عرصه بیش از پیش احساس می‌شود.

عموماً وقتی واژه تعلیم و تربیت را می‌شنویم فضای محصور کلاس درس و مدرسه را به یاد می‌آوریم اما هم‌زمان با گسترش ویروس کووید-۱۹ دریچه جدیدی از آموزش به روی عرصه تعلیم و تربیت باز شد و همگان را ملزم کرد تا از این دریچه به تعلیم و تربیت بنگرند.

در حال حاضر تعلیم و تربیت از طریق فضای مجازی رایج شده است و کشورها به‌سوی تجربه جدیدی گام برداشته‌اند که آموزش مجازی نام دارد. طبیعتاً این موضوع پس از دوران کرونا یا همان پسا کرونا نیز ادامه دارد و امر خطیر آموزش با تلفیقی از روش سنتی و حضوری تداوم خواهد یافت. از طرفی گسترش چشمگیر استفاده از فضای مجازی و لزوم توجه به فرصت‌ها و چالش‌های این فضا منجر به افزایش نقش خانواده‌ها در جهت تربیت دینی فرزندان شده است.

امروزه عوامل متعددی در دنیای تعلیم و تربیت وجود دارند که می‌توانند در آن تأثیراتی بر جای بگذارند یا توسط آن‌ها به ارائه راهکارهایی در جهت به‌سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا پرداخته شود؛ ازجمله رسانه‌ها، مدرسه، خانواده و...

اولین و مهم‌ترین عرصه در فرآیند تربیت انسان در تمامی ابعاد که تأثیر چشمگیری نیز بر شکل‌گیری رفتارها و خلق و خوی وی دارد، خانواده است؛ همان‌گونه که مقام معظم رهبری نیز در باب اهمیت خانواده تصریح کرده‌اند: «در همه طرح‌هایی که ما داریم، باید خانواده مبنا باشد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای شورای فرهنگی - اجتماعی زنان، ۱۳۷۰/۱۰/۴). اینک افزایش اترپذیری فرزندان از فضای مجازی، لزوم توجه به بعد تربیتی خانواده را بیش از گذشته نمایان می‌سازد.

این مقاله بر آن است تا با بررسی چالش‌ها و نقش خانواده و اهمیت آن در راستای آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا، به ارائه راهکارهایی جهت به‌سازی و تقویت آن بپردازد و به این ترتیب سؤالی

که مطرح می‌شود این است که چالش‌های موجود در ارتباط با آموزش تربیت دینی در عرصه پسا‌کرونا و نقش خانواده در ارائه راهکارهای بهینه‌سازی و تقویت تربیت دینی در عرصه پسا‌کرونا چیست؟ به نظر می‌رسد در گام اول، فاصله گرفتن انسان‌ها و جوامع از خدا به عنوان علت اولیه چالش‌های موجود، مشهود است؛ علاوه بر آن بعد و غربت انسان نسبت به مراسمات و اجتماعات دینی در پی تعطیلی اماکن مذهبی و برخی از مناسک جمعی، دور از ذهن نیست؛ لذا در این میان، نقش خانواده بسیار قابل توجه است؛ چنانچه روابط خانوادگی دچار شکاف شود، به عنوان عاملی بسیار مهم و آگاه در تربیت دینی فرزند و تقویت کننده عقاید ضمن طرد محرک‌های منفی از قبیل دوستان و فضاهای نامناسب، آموزش تربیت دینی را تحت الشعاع قرار خواهد داد.

اهمیت و کارکرد پژوهش پیش رو، از این جهت است که بررسی چالش‌ها و نقش خانواده در تربیت فرزندان منجر به آگاهی بخشی خانواده‌ها در جهت تربیت صحیح فرزندان می‌شود و علاوه بر آن با به‌کارگیری راهکارها می‌توان در جهت تربیت فرزندان شایسته برای ساختن جامعه توحیدی و استناد به مراتبی از حیات طیبه گام برداشت.

تاکنون مطالعات فراوانی در خصوص نقش خانواده در تربیت دینی فرزندان صورت گرفته است؛ به‌گونه‌ای که بیشتر مطالعات در زمینه بررسی نقش کلی خانواده در تربیت دینی فرزندان است؛ علاوه بر این مطالعات اندکی در زمینه بررسی راهکارهای تربیت دینی کودکان و نوجوانان، بررسی چالش‌ها و آسیب‌های شیوع بیماری کرونا بر آموزش، کرونا و دین‌داری با جهت‌گیری چالش‌ها و تحلیل‌ها انجام شده است که همچنان بررسی دقیق‌تر آن را می‌طلبد.

مقالاتی با عناوین و موضوعات فوق نگاشته شده‌اند؛ از جمله آن‌ها مقاله‌ای با عنوان «نقش خانواده در تربیت دینی فرزندان» (بخشی، ۱۳۹۴) تألیف شده که در آن نقش کلی خانواده در تربیت دینی، شیوه‌های تربیت دینی خانواده و عوامل مؤثر در تربیت دینی خانواده و... مورد بررسی قرار گرفته است؛ همچنین مقاله‌ای با عنوان «لزوم تربیت دینی کودک و ارائه راهکارهای عملی برای خانواده» (محمدی سیف، ۱۳۹۷) تألیف شده که منحصراً به تربیت دینی کودک، مراحل تربیت دینی در کودکان و روش‌های تربیت دینی کودک در آیات و روایات پرداخته شده است. بررسی مقاله «کرونا و دین‌داری؛ چالش‌ها و تحلیل‌ها» (چیت‌ساز، ۱۳۹۹) گویای آن است که در این پژوهش تنها

به چالش‌های موجود در حوزه دین‌داری در عرصه پسا کرونا پرداخته شده و تحلیل‌هایی صورت گرفته است؛ در مقاله‌ای که با عنوان «بررسی آسیب‌ها و چالش‌های شیوع بیماری کرونا بر آموزش» (قراری و همکاران، ۱۳۹۹) نگاشته شده نیز صرفاً آموزش به طور عام مدنظر قرار گرفته است و به بیان انواع چالش‌های موجود پرداخته است.

از آنچه در خصوص پیشینه پژوهشی بیان شد، هویدا گردید که در مطالعات صورت گرفته به صورت جزئی به آموزش تربیت دینی در خانواده آن‌هم در عرصه پسا کرونا توجه نشده است؛ هرچند راهکارهای کلیدی و مهم به سازی و تقویت آن و اهم چالش‌ها نیز باید مورد توجه جدی قرار گیرد.

این پژوهش، به روش کتاب‌خانه‌ای، با ابزار فیش و به شیوه توصیفی - تحلیلی به سامان رسیده است. در این پژوهش با توجه به اهمیت شناخت چالش‌ها و نقش خانواده در ارائه راهکارهای به سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا، ابتدا به دیدگاه‌های مطرح درباره دین در پسا کرونا، سپس چالش‌های آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا و با تاکید بر نقش خانواده به ارائه راهکارهایی در جهت به سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در عرصه پسا کرونا پرداخته خواهد شد.

## ۲. دین در عرصه پسا کرونا

چالش‌های ایجاد شده در زمان کرونا و تغییر نگرش افراد به دین، منجر به طرح دو دیدگاه درباره دین در عرصه پسا کرونا شده است؛ عده‌ای معتقدند در این زمان دین روبه زوال می‌رود و نقش اجتماعی آن در بین مردم به طور چشمگیری کاهش می‌یابد. در مقابل برخی نقش کرونا در افزایش دین‌داری جوامع را مؤثر می‌دانند و معتقدند در دوره شیوع کرونا با افزایش همکاری مردم و کادر درمان و... دین‌داری افراد نیز به نوعی بیشتر شده است و دین آخرین پناهگاه انسان‌ها در بحران‌ها و مشکلات است.

### ۲-۱. فاصله گرفتن بندگان از خدا

طبق این دیدگاه تعطیلی مراسمات دینی و مذهبی به همراه دیگر پیامدهای منفی آن موجب فاصله گرفتن بندگان از خدا می‌شود و می‌تواند به بحران دین‌داری منجر شود.

در هنگام همه‌گیری ویروس کرونا و تعطیلی مناسک جمعی و عبادتگاه‌ها این فرضیه در بین برخی افراد مطرح شد که نقش اجتماعی دین در دوران کرونا و پس از کرونا کاهش پیدا می‌کند و حتی از زوال دین در عرصه پسا کرونا نیز صحبت شده است. طرفداران این فرضیه پیامدهای همه‌گیری بیماری‌های زمان‌های گذشته را با پیامدهای همه‌گیری ویروس کرونا مقایسه کرده و تأثیر این تبعات را شدیدتر از بیماری‌های گذشته می‌دانند. (کمالوند، ۱۳۹۹)

مسلم است که تعطیلی اماکن مقدس و برخی مناسک دینی موجب جدا شدن قسمت عمده‌ای از ارتباطات و اتصال مردم به دین است که در درازمدت تأثیرات مخربی بر جای می‌گذارد اما در مجموع با وجود اینکه در شرایط گسترش ویروس کووید-۱۹ نمی‌توان از برکات اجتماعات دینی مانند نماز جمعه و... بهره‌مند شد اما بسیاری از جوامع دینی راهکارهایی برای برگزاری این مراسمات به شیوه آنلاین در پیش گرفته‌اند تا از تبعات منفی آن بکاهند.

## ۲-۲. پررنگ‌تر شدن نقش دین در جامعه

عرصه کرونا ثابت کرد علم با وجود پیشرفت بی‌نظیر در قرن اخیر، نمی‌تواند جایگزین دین شود و دین آخرین چیزی است که انسان‌ها به آن پناه می‌برند درست مانند انسانی که بیماری لاعلاج دارد و علم از درمان وی عاجز است و به حرم و زیارت و معنویت روی می‌آورد.

از سوی دیگر اگرچه پدیده کرونا موقتاً منجر به توقف مناسب و شعائر دینی شده است اما طبق نظرسنجی‌ها اعتقادات مذهبی مردم در این زمان بیشتر از قبل شده است؛ از طرف دیگر افزایش فعالیت‌های انسانی و فداکارانه کادر درمان و بهداشت و همدلی و کمک‌رسانی مردم و اقشار مختلف جامعه نشانگر افزایش رویه دین‌مدارانه در بین مردم است. (مطلبی و صالح، ۱۳۹۹، ص ۷۴)

عرصه کرونا با تمام پیامدهای ناخوشایند خود، موجب نزدیک‌تر شدن مردم به خدا شده به طوری که یاد خدا مانند پناهگاهی در دل سختی‌ها و مشکلات به آن‌ها آرامش می‌بخشد، همانطور که قرآن کریم می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ (رعد، ۲۸): آن‌ها کسانی هستند که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا مطمئن (و آرام) است، آگاه باشید با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد!

انسان بی‌نهایت طلب است و خواهان کمال مطلق است لذا هرچیزی غیر از خدا وجود عارضی

دارد و نمی‌تواند او را راضی کند در نتیجه فقط با ذکر الهی آرام می‌شود؛ بعلاوه یاد خدابه ذکر زبانی محدود نمی‌شود و مهم آن است که انسان در هر لحظه به یاد خدا باشد. (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۵۰)

از طرفی کمک به یکدیگر، ایثار کادر درمان و خبردار شدن از احوالات یکدیگر بیش از گذشته دل‌ها را به هم نزدیک کرده و موجب افزایش انجام فرمان‌ها الهی و معنویت شده است.

از طرف دیگر در دوران بحران و مشکلات بهترین ملجا انسان‌ها قرآن است؛ هنگامی که نمی‌توان برای برخی بیماری‌ها درمان کاملی یافت شفا گرفتن از قرآن به کمک انسان می‌آید و می‌فرماید: «وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (اسراء، ۸۲)؛ و از قرآن آنچه شفا و رحمت است بر مومنان نازل می‌کنیم.

اما باید توجه داشت که شفای قرآن با شفای مادی که طبیبان و دارو در دنیا انجام می‌دهند متفاوت است. شفای قرآن همیشگی است و در آن ذره‌ای کاستی و اشتباه وجود ندارد و همگان می‌توانند از آن بهره‌مند شوند حتی کسی که توسط قرآن شفا می‌یابد می‌تواند عامل شفای دیگران شود. (قرائتی، ج ۵: ۱۱۱)

بنابراین افزایش دین و معنویت علاوه بر افزایش آرامش می‌تواند در درمان بیماری‌های روحی و جسمی انسان موثر باشد و به او شفای کامل عطا کند و این مسئله محدود به مومنان نیست و همگان می‌توانند از برکات عدید قرآن و دین در جهت سلامت روحی و جسمی خود بهره‌مند شوند.

### ۳. پسا کرونا و چالش‌های تربیت دینی

در عصر حاضر، فراگیری کرونا موجب رشد و گسترش رسانه‌ها و فضای مجازی شده است که این امر در کنار ایجاد فرصت‌های مهم و ارزشمند، چالش‌هایی را برای کاربران ایجاد کرده که لازم است افراد نسبت به آن‌ها جوانب احتیاط را در نظرگیرند و نسبت به استفاده درست از آن‌ها اطلاعات کافی داشته باشند؛ زیرا هنگامی که افراد به جای استفاده مفید از این تکنولوژی خارق‌العاده، آن را در راستای اهداف شیطانی و ضد دینی خود استفاده می‌کنند اشکالاتی را در حوزه‌های مختلف به‌ویژه در حوزه تربیت دینی وارد می‌کند. (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۹۶ و ۱۹۷)

امروزه چالش‌هایی از حیث تربیت دینی در جهت آموزش در عرصه پسا کرونا به وجود آمده است؛ چالش‌هایی چون تعطیلی مناسک جمعی و اجتماعات دینی، تعطیلی عبادتگاه‌ها و زیارتگاه‌های

دینی، افزایش فاصله در روابط خانوادگی، تعقیب و تخریب شعائر دینی و کمرنگ شدن هنجارهای دینی که در ادامه به آن اشاره خواهیم کرد.

### ۳-۱. تعطیلی مراسمات و اجتماعات دینی

مناسک جمعی و اجتماعاتی که اهداف دینی و مذهبی را دنبال می‌کنند تأثیرات عمیقی بر تربیت دینی افراد و برقراری ارتباط با دین دارند و در صورتی که برای برگزاری این مراسمات به شیوه‌های دیگر تدابیری اندیشیده نشود پیامدهای منفی آن دامن‌گیر جوامع خواهد شد.

مناسک در تمام ادیان، مذاهب و فرق وجود دارند و بعد مناسکی و اعتقادی از ابعاد اصلی دین‌داری هستند. دین از طریق مناسک جمعی می‌تواند احساسات همگان را برانگیزد و زمینه‌های لازم را برای تقویت وحدت جمعی و انسجام اجتماعی ایجاد کند. مناسک جمعی همچنین همبستگی اجتماعی را افزایش می‌دهد. (سراج زاده و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۷۳)

امروزه در عرصه پسا کرونا اخبار متعددی در خصوص شیوه برگزاری یا تعطیلی هر یک از مراسمات مذهبی شنیده می‌شود که از تعطیلی یا برگزاری مشروط این مراسمات خبر می‌دهد؛ خبرهایی چون: «به گزارش خبرگزاری «حوزه» از تهران، شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه کشور، در اطلاعیه‌ای از لغو نماز جمعه این هفته (۹ اسفندماه) در ۲۳ مرکز استان، پیرو درخواست وزیر بهداشت و درمان و رئیس ستاد مبارزه با کرونا به دلیل پیشگیری از شیوع ویروس کرونا خبر داد.»

(<https://www.hawzahnews.com/news/888368/>)

همچنان که بیان شد، از جمله پیامدهای شیوع ویروس کرونا، تعطیلی اجتماعات دینی همانند مراسم دعای جمعی، نماز جمعه، آیین‌ها و مراسمات دینی و مذهبی مانند مراسم حج و اعتکاف و عزاداری‌های ائمه است. در ادیان دیگر مانند مسیحیت نیز مراسم عید پاک لغو شد یا با تغییراتی برگزار شد. در مجموع اکثریت دین‌داران جهان یا مراسمات خود را لغو کردند یا تغییراتی در شیوه برگزاری آن‌ها به وجود آوردند. (چیت‌ساز، ۱۳۹۹، ص ۱۵۵)

آسیب‌های تعطیلی مراسمات مذهبی در کوتاه مدت و بلند مدت گریبانگیر باورهای دینی افراد خواهند بود؛ همانطور که خطیب جمعه تهران، حجت الاسلام حاج علی اکبری نیز با اشاره به آسیب‌های عدم برگزاری نماز جمعه و یک دور محدودیت و محرومیت از نماز جمعه گفتند: «نماز جمعه مجدد به

ما برگشت و این روز شیرینی است برای ما. کرونای منحوس از بزرگ‌ترین خسارت‌هایش ممنوعیت و نداشتن نماز جمعه در کشور به‌ویژه در تهران بود. « (www.eghtesadnews.com)

در نتیجه برگزاری این اجتماعات و مناسک در ادیان مختلف امری ضروری بوده و با توجه به تعطیلی کامل یا مقطعی این مراسمات در دوران کرونا، باید برای برگزاری آن‌ها راهکاری در پیش گرفته شود تا شاهد آثار ناخوشایند آن نباشیم.

## ۲-۳. تعطیلی اماکن مقدس

در دین اسلام، زیارتگاه‌ها یکی از مقدس‌ترین مکان‌ها و زیارت جزو برترین اعمال محسوب می‌شود. حضور در حرم و عبادت در آن آرامشی بی‌بدیل به انسان القا می‌کند.

هرچند گسترش سریع ویروس کرونا منجر به تعطیلی عبادتگاه‌ها و زیارتگاه‌های دینی همچنین تعطیلی فعالیت مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها، معابد و عبادتگاه‌های پیروان ادیان مختلف شده است اما جوامع دینی برای این موضوع راهکارهایی اندیشیده‌اند که استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های ارتباط جمعی از مهم‌ترین آن‌ها بوده است. برای مثال برگزاری هیئت‌های مجازی که در آن یک هیئت کاملاً مجازی برنامه‌های خود را اجرا می‌کند و مخاطبان به جای شرکت فیزیکی، در جلسه شرکت مجازی دارند؛ در این مراسم اجتماع زمانی به جای اجتماع مکانی مورد تأکید است.

(چیت‌ساز، ۱۳۹۹، ص ۱۵۶)

اجرای مراسم ترحیم مجازی نیز در این دوران رواج یافته است، مراسم معمول ترحیم برگزار می‌شود با این تفاوت که مهمانان در مراسم ترحیم از طریق لینک دعوت به مراسم می‌شوند و با کلیک روی آن به مراسم وارد شده و اجرای مراسم نیز به صلاح صاحب‌عزاست همچنین شرکت‌کنندگان می‌توانند پیام تسلیت خود را منتشر کنند علاوه بر آن رواج زیارت آنلاین یکی از پدیده‌های تازه در امور دینی و مذهبی است به این صورت که اماکن متبرکه مانند تور مجازی شبیه‌سازی شده‌اند تا بازدیدکننده بتواند به قسمت‌های مختلف مراجعه کند و ارتباط قلبی برقرار کند. (همان، ۱۵۸)

دین اسلام نسبت به زیارت و حضور در عبادتگاه‌ها تأکید فراوانی دارد. بودن در محضر ائمه و بزرگان دین علاوه بر اینکه ادای احترامی به ایشان است، در جهت شناخت و گام برداشتن در مسیر

این بزرگان نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. در دوران پسا کرونا اماکن مذهبی بسیاری در ساسر جهان تعطیل گشتند یا فعالیت‌های آن‌ها محدود گشت؛ از جمله آن‌ها لغو برنامه‌های حرم حضرت زینب بود. «در پی دستور حجت‌الاسلام والمسلمین طباطبائی تولیت مصلی حرم حضرت زینب و نماینده رهبر انقلاب در سوریه، نماز جمعه و تمامی مراسمات و برنامه‌های فرهنگی و آموزشی حرم حضرت زینب علیها السلام تا اطلاع ثانوی لغو گردید.» (https://www.hawzahnews.com/news/892143/)

بنابر این خبر، در پی این جریان، تعطیلی این اماکن مقدس موجب محرومیت انسان از برکات حضور در محضر این افراد والامقام می‌شود و در پیش گرفتن راهکارهایی مانند مجازی شدن زیارت و... تا حدودی از پیامدهای منفی تعطیلی و عدم برگزاری برخی مراسمات می‌کاهد.

### ۳-۳. افزایش شکاف ارتباطی در روابط خانوادگی

افزایش فاصله در روابط خانوادگی نیز یکی دیگر از چالش‌های موجود است. سرعت بالای انتقال این بیماری نوپدید منجر به دور شدن افراد از یکدیگر و به تبع آن کاهش صله رحم شده است. این موضوع هنگام بیمار شدن یک فرد بیشتر نمایان است زیرا افراد از وی دوری می‌کنند و فرد خود را در انزوا و طرد شده می‌بیند که این مسئله به مرور موجب سردی روابط او با دیگران می‌شود. اهمیت صله رحم در قرآن از آنجا مشخص می‌شود که می‌فرماید: «وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا»؛ «و خدا را بپرستید و چیزی را شریک او مکنید و با پدر و مادر و خویشان نیکی کنید.» (نساء، ۳۶).

در آیه فوق خداوند ابتدا حق خود را بیان می‌کند و سپس به حق پدر و مادر و خویشاوندان اشاره می‌کند که صله رحم را می‌توان نیکی به آن‌ها دانست. (مکارم شیرازی، ج ۳، ص ۴۸۰)

شرایط قرنطینه و ماندن در خانه می‌تواند برای افراد متفاوت باشد؛ عده‌ای این فرصت را غنیمت شمرده و در تنهایی خلأهای زندگی خود را شناخته و در پی راهی برای پر کردن آن هستند و عده‌ای دیگر با کاهش روابط دوستانه و دورهمی‌ها در کنج تنهایی خود فرو رفته و حتی از زندگی کردن در این شرایط ناامید و خسته شده‌اند. تعطیلی بسیاری از کسب و کارها و مشکلات معیشتی خانواده‌ها نیز بر این موضوع بیشتر دامن می‌زند.

با وجود شرایط خاص و تأکید پزشکان بر عدم تجمع و برگزاری دورهمی‌های خانوادگی لازم

نیست صله رحم حتما بصورت حضوری برگزار شود بلکه طبق گفته پیامبر اکرم ﷺ گاهی می توان با یک تلفن و احوالپرسی از خویشاوندان قسمتی از تکلیف صله رحم را بجا آورد. پیامبر گرامی اسلام ﷺ می فرماید: «پیوند با خویشان را حفظ کنید، هرچند با سلام کردن باشد. (بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۱۱۱).

پس در شرایطی که نمی توان برخی اعمال را بصورت عادی انجام داد مانند دیدار با خویشاوندان در زمان کرونا، می توان از راه های دیگر و بدون ترک تکلیف موردنظر آن را بجا آورد.

#### ۳-۴. تخریب شعائر دینی و مذهبی

یکی از چالش های موجود برای آموزش تربیت دینی که در عرصه پسا کرونا نیز بیشتر مشاهده می شود تخریب شعائر دینی و مذهبی از سوی دشمنان است. دشمنان اسلام هیچ گاه ساکت نمی نشینند و از هر راهی برای ضربه زدن به دین اسلام استفاده می کنند. شعائر دین نمادهای دین هستند که دارای حرمت و قداست می باشند و دین اسلام همواره ما را موظف به رعایت و حفظ آن کرده است؛ اما دشمنان اسلام به راحتی با ضربه زدن به شعائر دینی ضربه بزرگی را بر پیکره دین وارد خواهند کرد و به واسطه همین شعائر به ارائه تهمت ها و شبهات خود می پردازند. (عرفانی و عون نقوی، ۱۳۹۶)

این مسأله در همه ادوار تاریخی حتی در دوره کنونی نیز وجود دارد؛ علاوه بر این، فضای مجازی فرصتی برای سوء استفاده گران فراهم آورده است تا بتوانند به صورت وسیع و سریع شبهه افکنی کنند؛ این گروه ها تاکنون به انجام برخی فعالیت های ضد دینی پرداختند همچون: آتش زدن قرآن کریم، طراحی کاریکاتورهای موهن علیه پیامبر اسلام و... این عوامل علاوه بر انجام موارد فوق، کاربران را نیز با برگزاری مسابقه و در نظر گرفتن هدایا و تشویق به مقابله با شعائر دین می کنند. (همان)

بنابراین دشمنان در فضای مجازی از هر راهی برای ضربه زدن به دین و تربیت دینی استفاده می کنند شناخت انواع تهاجم ها برای مقابله با آن ها ضروری و مثمر ثمر خواهد بود.

#### ۳-۵. کمرنگ شدن هنجارهای دینی

هنجارهای دینی در هر جامعه ای وجود دارند و از ویژگی های ذاتی آن محسوب می شوند. کمرنگ شدن هنجارهای دینی پیامدهای نامطلوبی دارد که می تواند تمام عوامل و افراد یک جامعه را تحت تأثیر خود قرار دهد.

در عصر کنونی رشد و توسعه فضای مجازی باعث تأثیرپذیری برخی از هنجارهای دینی از این فضا شده است فضایی که در سیطره فرهنگ اباحه‌گری غرب است؛ این هنجارها همچون حیا و عفت زن، اهمیت شخصیت انسان و... در حال کمرنگ شدن هستند. (عرفانی و عون نقوی، ۱۳۹۶)

حفظ و نگه‌داشت هنجارهای دینی از ملزومات دستورات دینی و آموزشی محسوب می‌شوند که فضای مجازی با آموزش‌ها و هدف‌گیری‌های ناصحیح خود سعی در کمرنگ کردن و نابودی آن‌ها و چه بسا جایگزینی آن‌ها با هر آنچه خود می‌طلبد دارد.

#### ۴. راهکارهای به‌سازی و تقویت

راهکارهای تقویت و به‌سازی آموزش تربیت دینی در عرصه پسا‌کرونا، متعدد و متنوع است؛ که در این پژوهش، قرار است صرفاً از منظر نقش خانواده به این مهم پرداخته شود. با توجه به چالش‌های مطرح شده لزوم ارائه راهکارهایی جهت کاهش تبعات دینی و اجتماعی شیوع کرونا در جهت افزایش آگاهی خانواده‌ها از تبعات و پیامدهای شیوع ویروس کرونا و نحوه برخورد مناسب با آن‌ها در عرصه پسا‌کرونا وجود دارد. این راهکارها شامل موارد ذیل می‌باشند: ارتباط مفید و سازنده با فرزندان، توجه به نقش رسانه‌ها، استفاده از سیره تربیتی شهدا، فرهنگ‌سازی درست، نظارت و همراهی با فرزندان در فضای مجازی، تقویت عقاید و باورهای دینی، نظارت بر معاشرت‌های فرزندان، ارتباط صحیح خانواده با مدرسه، فراگیری سواد رسانه‌ای برای آموزش تربیت دینی، نظارت و کنترل ارتباطی توسط خانواده، ارتقای سطح ارتباط خانواده‌ها با فضای مجازی.

##### ۴-۱. برقراری ارتباط سازنده با فرزندان

یکی از راهکارهای به‌سازی و تقویت آموزش تربیت دینی در عرصه پسا‌کرونا، ارتباط مفید و سازنده خانواده با فرزندان است. خانواده اولین محیطی است که فرد با آن آشنا می‌شود، با اعضای آن ارتباط برقرار می‌کند و اولین مراحل اجتماعی شدن را از همین جا آغاز می‌کند؛ بر این اساس، امام رضا علیه السلام نیز می‌فرماید: «أَجْمَلُ مُعَاشَرَتِكَ مَعَ الصَّغِيرِ وَالْكَبِيرِ» برخورد و معاشرت خود را با کوچک و بزرگ، زیبا گردان. (نوری، ۱۴۰۸)

تعلیم و تربیت در زندگی هر انسانی نقش اساسی دارد و تربیت واقعی انسان وقتی صورت می‌گیرد که مطابق دستورات دینی و احکام الهی رفتار کند. از بین تمام نهادهای اجتماعی، خانواده

اولین کانون پرورش کودکان است که نقش بسیار مهمی در تربیت کودکان بخصوص تربیت دینی وی دارد. (کشاوری، ۱۳۷۸، ص ۹۶)

وجود ارتباطات سازنده و مثبت بین اعضای خانواده موجب می شود افراد بهتر بتوانند با سایرین معاشرت کنند و همین موضوع بر ارتباطات آینده ی آنان نیز تأثیر می گذارد. بنابراین هرچه اعضا به یکدیگر نزدیک تر باشند و از احوالات یکدیگر باخبر باشند، درنهایت کمتر دچار اختلالات روحی و بحران هایی این چنینی خواهند شد.

## ۲-۴. آگاهی و توجه نسبت به نقش رسانه

از مهم ترین و مؤثرترین عوامل بر ابعاد مختلف تربیتی و دینی ... رسانه است. ذهن انسان مانند ظرفی است که توسط عوامل مختلف پر می شود؛ به همین دلیل خانواده ها باید نسبت به رسانه ها و استفاده از آن احتیاط کنند تا پیامدهای منفی استفاده از آن دامن گیرشان نشود؛ زیرا رسانه ها می توانند در عین مفید بودن بسیار خطرناک باشند بخصوص برای کودکان و نوجوانانی که روحیه ای حساس دارند و ذهنشان هنوز با هواهای نفسانی و گناهان و ... درگیر نشده است. رسانه ها از عواملی هستند که به شدت روی احساسات و عواطف تأثیر می گذارند و همین قدرت اثرگذاری، خانواده را ملزم می کند تا نسبت به استفاده از فضا و آسیب های آن اطلاع کافی داشته باشند که یکی از گام های بزرگ در تربیت دینی بشمار می رود.

امروزه رسانه ها نقش عمده ای در جهت دهی احساسات کودکان دارند به گونه ای که سهم خانواده ها و حتی معلمان در تکوین شخصیت فرزندان به مرور کم رنگ تر می شود.

خانواده باید نسبت به این عامل تأثیرگذار آگاهی کافی داشته باشد تا بتواند در زمینه آموزش تربیت دینی سربلند باشد. خانواده باید بداند که رسانه ها به صورت غیرمستقیم بر افراد تأثیر می گذارند و قادرند نسل جدیدی در تاریخ انسان ها پدید آورد که با هموعان خود در نسل های پیشین بسیار متفاوت باشند؛ خصوصاً در دوران کودکی، رسانه ها به دلیل اینکه کودکان قدرت تدافعی کمتری دارند به راحتی می توانند با استفاده از رنگ، نور، صدا و تصویر، پیام های غیرمستقیم خود را به آنان منتقل کرده و بر احساسات کودکان تأثیر بگذارند. (بیرانوند، ۱۳۹۶، ص ۶۴)

رسانه ها انواع مختلفی دارند و هریک با اهداف متنوع پیام های خود را به ذهن مخاطب منتقل

می‌کنند. خانواده‌ای که از این موضوع آگاهی نداشته باشد و فرزند را در استفاده از این امکانات و وسایل، رها کند نباید انتظار داشته باشد فرزندش مطالب و محتواهای نادرست و گمراه‌کننده را دنبال نکند؛ زیرا شیطان هر لحظه را برای منحرف کردن انسان‌ها غنیمت می‌شمارد و تمام توان خود را جهت گمراهی افراد و درنهایت به دام گناه انداختن آنان به کار می‌گیرد. بنابراین، خانواده‌ها باید بیش از پیش بر نقش و تأثیرگذاری رسانه‌ها دقت نظر داشته باشند تا بتوان در جهت به‌سازی و تقویت آموزش تربیت دینی گام‌های بلندی برداشت.

### ۳-۴. استفاده از سیره تربیتی شهدا

شهدا اسوه‌های صبر و پایداری در شرایط سخت هستند و با آگاهی از منش و رفتار ایشان در مقابله با حوادث و مشکلات می‌توان با آرامش و سلامت از بحران‌های به وجود آمده - مانند کرونا - عبور کرد. رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرماید: «ما باید در بیان زندگی‌نامه‌ی شهیدان سعی کنیم خصوصیات زندگی این‌ها و سبک زندگی این‌ها و چگونگی مشی زندگی این‌ها را تبیین کنیم، این مهم است. خب، هیجان جنگ و رفتن در میدان جنگ یک مسئله است که چیز بالارزشی است که کسانی جانشان را کف دست بگیرند و بروند بجنگند؛ لکن روحیات، خصوصیات زندگی، سابقه و پشتوانه‌ی فکری و اعتقادی شخص هم یک مسئله‌ی دیگری است که این خیلی مهم است. این شهیدی که شما از یاد او و فداکاری او و شهادت او در میدان جنگ به هیجان می‌آیید، در داخل زندگی خانوادگی چه جوری مشی می‌کرده، در محیط عادی زندگی چه جوری عمل می‌کرده؛ این‌ها خیلی مهم است؛ یا نسبت به مسائلی که امروز برای ما مهم است، این‌ها چه جوری عمل می‌کرده‌اند» (بیانات در دیدار اعضای ستادهای برگزاری کنگره شهدای استان‌های کهگیلویه و بویراحمد و خراسان شمالی، ۱۳۹۵/۰۷/۰۵)

بنابراین یکی از موارد مهمی که می‌تواند بر نحوه زندگی و برخورد با مسائل و مشکلات در عصر فعلی اثرگذار باشد، آگاهی از راه و روش زندگی شهدا در ابعاد مختلف اجتماعی، تربیتی، دینی و... است زیرا ایشان در این زمینه بهترین الگو هستند.

علاوه بر آن نزدیکی به شهدا و الگوگرفتن از ایشان در هر زمانی ممکن است و به مصداق آیه شریفه «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران. ۱۶۹)؛ هرگز کسانی

را که در راه خدا کشته شده‌اند، مرده مپندار، بلکه زنده‌اند که نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند. شهدا زنده هستند و می‌توان به بهترین نحو با آنان ارتباط گرفت و به درجات عالی رسید. منظور از زنده بودن در آیه فوق همان حیات برزخی پس از مرگ است که روح است و جسم در آن جایی ندارد. (مکارم شیرازی، ۷۴-۱۳۷۳).

در نتیجه ارتباط با شهدا ما را بسمت یک زندگی سالم هدایت می‌کند که صبر و توکل بر خدا در آن موج می‌زند و انسانی که اینگونه زندگی کند در برابر حوادث و مشکلاتی مانند شیوع کرونا امید خود را از دست نمی‌دهد و از شهدا کمک می‌خواهد تا برای صبوری در برابر گذشت این ایام وی را یاری رسانند.

#### ۴-۴. فرهنگ سازی در جهت استفاده از فضای مجازی

فرهنگ سازی درست نیز یکی دیگر از راهکارهای مهم در جهت به سازی و تقویت آموزش تربیت دینی است. فضای مجازی علاوه بر امکانات بسیار زیادی که در اختیار کاربران قرار می‌دهد در صورت استفاده نادرست و ناآگاهی از نحوه استفاده صحیح از آن می‌تواند برای کاربر آسیب‌زننده باشد؛ بنابراین لازم است تا ابتدا خانواده‌ها نسبت به چالش‌ها و آسیب‌های فضای مجازی آگاه باشند و نسبت به آن فرهنگ‌سازی کنند. تحقق این امر کمک بزرگی به امر تعلیم و تربیت خواهد بود. این موضوع تا جایی اهمیت دارد که مقام معظم رهبری در این باره تصریح کردند: (باید به دنبال این باشیم که فرهنگ زندگی را تبیین و تدوین کنیم و به شکل مطلوب اسلام تحقق ببخشیم). (بیانات در جمع مردم خراسان شمالی، ۹۴/۱۰/۲۵)

وجود انواع محتوا و مطالب به همراه دسترسی راحت و سریع به آن‌ها چالشی بزرگ برای مربیان و والدین است. این موضوع باعث رواج رفتارهای غیراخلاقی و نادرست توسط نسل جدید شده است زیرا وقتی ذهن فرد در معرض محتوای نامناسب قرار می‌گیرد به طور ناخودآگاه از آن تأثیر می‌پذیرد و مواجهه با این خطر برای او مشکل‌تر می‌شود و هر چه بیشتر فرد در معرض این محتوا باشد، بیشتر در گرداب فساد و گناه فرو می‌رود.

مبارزه با این چالش یکی از راهکارهای مهم و کاربردی نظارت جدی والدین و کنترل آن‌ها روی مطالب، محتواها و فرزندان در استفاده از فضای مجازی است؛ در غیر این صورت امکان فساد

و تباهی برای فرزندان بسیار زیاد است. اگر خانواده‌ها سواد رسانه‌ای داشته باشند و از خطرات فضای مجازی و شیوه استفاده از آن‌ها اطلاع کامل داشته باشند به خوبی می‌توانند از عهده کنترل دانش‌آموز برآیند و طبیعتاً این موضوع، کاهش پیامدهای منفی فضای مجازی را به دنبال خواهد داشت. (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۶)

کودک و نوجوان می‌تواند به راحتی از طریق رسانه‌های جمعی و فضای مجازی با سایرین ارتباط برقرار کند و تحت تأثیر آنان قرار گیرد.

بنابراین در حال حاضر که آموزش از طریق این فضا صورت می‌گیرد، پدر و مادر باید هنگام استفاده فرزندان از این فضا، در کنار وی حضور داشته و بر مطالب و محتواها نظارت مطلوب را داشته باشند.

#### ۴-۵. تقویت عقاید و باورهای دینی

خانواده مهم‌ترین و تأثیرگذارترین نهاد اجتماعی است. در محیط خانواده فرد برای نخستین بار با ارزش‌ها و باورها آشنا می‌شود و تا آخر عمر در ذهن و جان فرد ماندگار هستند؛ از این رو «بهترین راه مقابله با آسیب‌ها و چالش‌ها را می‌توان تقویت عقاید و باورهای دینی افراد برشمرد علی‌الخصوص عقایدی که دشمن تمرکز بیشتری در تحریف آن‌ها دارد.» (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۶)

رفتارها و منش‌هایی که فرد از خانواده علی‌الخصوص والدین می‌آموزد تا حد زیادی در آینده وی تأثیرگذارند؛ پس والدین باید نسبت به انتقال عقاید و باورها اهتمام زیادی داشته باشند و با آموزش عقاید و باورهای دینی به طور صحیح، فرزندان را برای ساخت جامعه‌ای توحیدی آماده کنند. در تربیت دینی به دنبال به یادسپاری و حفظ اطلاعات نیستیم؛ بلکه پیدایش تغییرات اساسی در احساس و باورهای دانش‌آموزان در مورد خود و دیگران، پدیده‌ها، خداوند و نظم جهان هستیم تا فرد بتواند رفتار خود را هم با خود و هم با جهان به بهترین شکل تنظیم کند. (قمشی و ملکی توانا، ۱۳۹۴) چه بسا افرادی که اطلاعات زیادی درباره موضوعات مختلف دارند و با وجود اطلاع از مفید بودن آن در زندگی، از آن‌ها بهره نمی‌برند و به حفظ مطالب بسنده می‌کنند؛ ذهن آن‌ها مانند انباری از اطلاعات است و به جای تأکید بر عمل‌گرایی، عطش یادگیری هرچه بیشتر دارند.

همین موضوع، لزوم شناخت و شناساندن تفاوت دین‌داری و دین‌دانی را به خوبی نمایان

می‌سازد. خانواده باید تفاوت و فاصله دین‌داری و دین‌دانی را متدبرانه بشناسد و بشناساند. فاصله دین‌دانی تا دین‌داری فاصله بسیاری است و انسان هرگز نباید تنها ظاهر دین را حفظ کند، بلکه نشان دادن دین و آموزه‌های آن در رفتار و عمل است.

افرادی که ایمان آن‌ها ظاهری است و برداشت‌های سلیقه‌ای و سطحی دارند، اگر چه صف حق و باطل را می‌شناسند اما به خاطره پیوستگی‌های ظاهری، آن را مقدم می‌دارند؛ این افراد دین‌دانان سطحی هستند؛ لذا ایمانی که در قلب و اقرار به زبان باشد، باید نتیجه آن در عمل انسان مومن نمایان شود و گفتارش در عملش جلوه کند. انسان متدین متعبد، دیندار حقیقی است.

(<https://www.dana.ir/news/1126758.html>)

حال آنکه در تربیت دینی نیز باید علاوه بر یادگیری مطالب درست، توجه به عمل‌گرایی هم در رأس امور قرار گیرد تا باورها در روح و جان فرد رخنه کند و بهترین نتیجه حاصل شود.

#### ۴-۶. نظارت بر حسن دوستی‌ها و روابط فرزندان

در دین اسلام، دوست یکی از مهم‌ترین افراد تأثیرگذار است و داستان‌های بسیاری درباره تأثیرگذاری دوست و هم‌نشین بر باطن و ظاهر افراد شنیده‌ایم. طبق گفته قائمی (۱۳۷۱)، معاشرت فرزندان با دوستان و همسالان دین‌دار موجب می‌شود فرد بخش مهم و عظیمی از راه تربیت دینی را برود و بالعکس با معاشرت و هم‌نشینی با افراد ناباب و نادرست، فرد از مسیر صحیح خارج شده و به بی‌راهه می‌رود. همچنین نقش گروه همسالان در سه مرحله از دوران زندگی از نقش پدر و مادر هم بیشتر است؛ از جمله آن می‌توان به دوران نوجوانی و بلوغ اشاره کرد در این دوران افراد خود را کاملاً با دوستان خود هم‌دل می‌کنند و بر اساس آن ساخته و پرداخته می‌شوند و یا خاندان نبوت خود را گم می‌کنند. انسان‌ها ذاتاً خواهان الگو هستند؛ آن‌ها تمایل دارند از کسی یا چیزی الگوبرداری کنند و شبیه آن رفتار کنند. یکی از مهم‌ترین الگوها در زندگی دوستان هستند؛ لذا دوست خوب می‌تواند انسان را از فرش به عرش برساند و عکس این قضیه نیز امکان‌پذیر است.

انسان به دلیل اجتماعی بودن ناگزیر از ارتباط با دیگران است و دوستی با دیگران را می‌توان یکی از مصادیق بسیار مهم در معاشرت دانست. دوستی با افراد صالح و باتقوا انسان را از فرش به عرش می‌رساند و موجب تعالی وی می‌شود و معاشرت با افراد ناباب انسان را به قعر گناه و فساد می‌کشاند.

(شریفی، ۱۳۶۴، ص ۱۶۳) پس مقوله انتخاب دوست خوب اهتمام زیادی را می‌طلبد و هویت اکتسابی فرد از طریق همین نشست و برخاست‌ها تشکیل می‌شود و مسیر آینده‌ی وی مشخص می‌گردد. در باب اهمیت دوستی و تاثیر همنشین بر انسان نیز آیات و روایات فراوانی وجود دارد؛ پیامبر اعظم می‌فرماید: «انسان بر راه و روش دوست و همنشین خو می‌گیرد.» (کلینی، ۱۳۸۳، ص ۳۷۵) لذا برگزیدن افراد صالح و باتقوا منجر به سعادت دنیوی و اخروی انسان می‌شود. در نتیجه والدین موظف‌اند از همان دوران کودکی فرزندان، نسبت به نظارت بر رفت و آمدها و دوستان آن‌ها حساسیت داشته و افزون بر این، در راهنمایی فرزندان به راه درست از هیچ تلاشی فروگذار نکنند تا شاهد انحراف آن‌ها از راه درست نباشند.

#### ۴-۷. ارتباط صحیح خانواده با مدرسه

خانواده می‌تواند تأثیر مثبت یا منفی بر فرزندان داشته باشد؛ آموزش تربیت دینی نیز از این قاعده مستثنی نیست. با توجه به شرایط پسا کرونا، ارتباط صحیح خانواده با مدرسه در جهت تقویت آموزش تربیت دینی، از جمله عوامل راهگشاست. خانه و مدرسه هر دو در راستای تعلیم و تربیت فرزندان حرکت می‌کنند؛ به گونه‌ای که بدون همکاری دوجانبه، رسالت تعلیم و تربیت به شکل صحیح اجرا نخواهد شد و مشکلات تربیتی از بین نخواهند رفت. با توجه به شرایط کرونا و مجازی بودن اکثر آموزش‌ها و خصوصاً آموزش تربیت دینی، ارتباط خانواده با مدرسه باعث هماهنگی در هدف‌ها، روش‌ها و انتظارات آموزشی و تربیتی می‌شود. این هماهنگی از بروز تضادها در امر تربیت فرزندان جلوگیری می‌کند؛ چه بسا اگر این اتفاق نیفتد سرخوردگی، دل‌زدگی و افسردگی در روح فرزندان رخنه کرده و باعث سردرگمی آن‌ها شود. (ناصرین، ۱۳۹۴)

علاوه بر موارد فوق، هنگامی که خانواده با مدرسه ارتباط برقرار می‌کند آگاهی بیشتری نسبت به تحصیل و تربیت فرزندشان به دست آورده و به نقش خطیر خود واقف خواهند شد. اگر ارتباط صحیحی بین خانواده و مدرسه و بعد از آن بین خانواده و فرزندان شکل نگیرد، ممکن است به تدریج به دلیل عدم شناخت کافی، از یکدیگر فاصله بگیرند. در همین راستا خانواده‌ها می‌توانند در کلاس‌های آموزشی و جلسات انجمن اولیا و مربیان شرکت کرده و با ویژگی‌های فرزندانشان در دوره‌های مختلف، آشنا شوند. (همان)

بنابراین، برای دستیابی به تربیت دینی مطلوب، باید ارتباط صحیحی بین خانواده و مدرسه در عرصه پسا کرونا در جهت رسیدن به اهداف آموزشی و تربیتی صورت پذیرد. بی شک این ارتباط، ضمن جهت گیری فوق مثمر ثمر خواهد بود.

#### ۴-۸. فراگیری سواد رسانه ای برای آموزش تربیت دینی

با توجه به قرارگیری در وضعیت کرونایی خانواده ها باید در مقابل انواع تهدیدات، سواد رسانه ای خود را بهبود و افزایش بخشند.

فراگیری سواد رسانه ای برای مسئولان که مدیریت تولید و توزیع قسمت های عمده ای از مدیریت فضای مجازی را بر عهده دارند (به عبارتی حکومت) لازم است. فراگیری سواد رسانه ای در عصر ارتباطات و فناوری اطلاعات یکی از ضروریات مهم زندگی است و توام با توسعه فناوری اطلاعات، خانواده ها باید در توسعه سواد رسانه ای خود جدی باشند؛ بر این اساس نهاد حکومت و خانواده باید با یکدیگر در مدیریت فضای مجازی همکاری لازم را داشته باشند و مهارت های خانواده به ویژه والدین برای تدبیر در جهت برون رفت از تهدیدات رسانه ها افزایش یابد. (بیات، ۱۳۹۹، ص ۳۲)

همان گونه که در موارد فوق ذکر شد، تهدیدات زیادی برای تربیت دینی و آموزش آن در عرصه پسا کرونا وجود دارد و بسیاری از آیین های مذهبی به صورت مجازی برگزار می شوند یا اینکه مکان های مقدس بسیاری تعطیل شده اند، علاوه بر این موارد دیگری بر لزوم فراگیری توسط خانواده ها در جهت به سازی و تقویت آموزش تربیت دینی تأکید می ورزند که در صورت عدم آگاهی خانواده ها از فضای مجازی، خسارت های جبران ناپذیری را متحمل خواهیم شد. اینک برخی موارد تهدیدکننده در راستای لزوم این فراگیری، اعتیاد رسانه ای، تغییر نظام ارتباطات جمعی، ویژگی منحصر به فرد بودن و کشش فن آوری ارتباطات و... می باشند.

#### ۴-۹. نظارت و کنترل ارتباطی توسط خانواده

خانواده به عنوان یک نهاد اجتماعی سهم بسزایی در شکل گیری و تداوم باورها، ارزش ها و هنجارهای دینی دارد. خانواده ای که بر روی کودکان و محیط اطلاعات فرزندان خود نظارت ندارد و یا از عهده کنترل اطلاعات ناتوان است، خانواده نیست.

فناوری ارتباطات همان گونه که فرد و جامعه را توانمند می سازد، قدرت پیش گیری و مهار را از آنان سلب می کند. عدم محدودیت ها و نظارت های اجتماعی باعث تبادل اطلاعات به صورت نامحدود توسط کسانی که کم ترین دانش و دسترسی به این فناوری را دارند خواهد شد. این پیام ها در بسیاری از موارد نه تنها سودی ندارند بلکه زیان آور نیز هستند. (بیات، ۱۳۹۹، ص ۳۸)

بنابراین با توجه به اهمیت کنترل اطلاعات، نهاد خانواده با تکیه بر آموزه های دینی باید از تولید، توزیع و مصرف اطلاعات ناسالم با تکیه بر اصل تقوا پیش گیری کند. (همان) اگر این اقدامات صحیح و به موقع انجام نپذیرد سلامت جامعه نیز به خطر خواهد افتاد؛ زیرا در آموزش تربیت دینی و حساسیت های دوران پسا کرونا به هیچ عنوان نمی توان نقش خانواده را اندکی کم رنگ دانست. همانگونه که اشاره گردید، امروزه به دلیل آن که ویروس کرونا همه تجمعات عبادی و مکان های مقدس و زیارتی را به تعطیلی کشانده است بخشی از این نیازها از طریق فضای مجازی تأمین می شود. خانواده ها برای آموزش تربیت دینی باید ارتباط خود را با فضای مجازی و علی الخصوص در این حیطه افزایش دهند. خانواده ها باید با عبادات مجازی آشنا باشند و به استفاده از آن ها توصیه نمایند. حال که حضور در بسیاری از اماکن مقدس و مساجد به صورت مجازی یا مشروط صورت می گیرند و نمی توان نیاز انسان به پرستش و معنویات را نادیده انگاشت، پس خانواده ها باید در این جهت گام هایی را بردارند؛ مثلاً می توان اقدامات زیر را مدنظر قرارداد:

یک) تشویق فرزندان در جهت شرکت در مناسک و اجتماعات جمعی - مذهبی به صورت مشروط بعد مناسکی یکی از ابعاد اصلی دین داری است که در همه ی ادیان و مذاهب دیده می شود. دین از طریق مناسک و مراسم جمعی می تواند انسجام اجتماعی را به وجود بیاورد. آیین های مذهبی، پیوند مشترک مردم را با گردآوری آنان در کنار هم رقم می زنند و نتیجه بخش هم بستگی اجتماعی خواهند بود؛ لذا همان طور که می دانیم، پیامد ویروس کرونا گریبان گیر مناسک جمعی و اجتماعات مذهبی نیز شده است؛ به گونه ای که زیارت ها، مراسم ها، آیین های میلاد و عزاداری با محدودیت ها و عمدتاً به صورت مجازی برگزار می شوند. (چیت ساز، ۱۳۹۹)

خانواده ها با توجه به نقش گسترده و عمیق خود می توانند در برابر تعطیلی کلی مناسک و اجتماعات جمعی و مذهبی، با توجه به پیامدهای ناگوار آن، ضمن در نظر شرایط شیوع ویروس

منحوس کرونا، فرزندان را تشویق به شرکت در آیین‌ها و مراسمات حضوری یا مجازی کنند؛ زیرا افراد بسیاری در این برهه حساس، به دنبال اهداف شوم ضد دینی خود هستند.

از سوی دیگر اسلام نسبت به مسائل اجتماعی مانند حضور در مراسمات مختلف و تاکید بسیاری دارد تا جائیکه خداوند در آیه ۳۲ سوره مبارکه حج می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾ (حج، ۳۲)؛ و هر کس شعائر خدا را بزرگ دارد در حقیقت، آن [حاکم] از پاکی دل هاست. خداوند در این آیه بصورت غیرمستقیم بر برپاداشتن مراسمات مذهبی و دینی جهت بزرگداشت شعائر الهی یعنی چیزهایی که نشانه دین و ایمان به خدا هستند اشاره دارد.

علامه طباطبایی (۱۴۱۷ق) فرموده است که شعائر جمع شعبیره به معنای علامت است و شعائر خدا علامت‌هایی است که خداوند آن‌ها را برای اطاعتش نصب فرموده است.

بنابراین لازم است مردم حتی در زمان‌های خاص مانند دوران شیوع کرونا به شیوه‌های جدید مراسم را برگزار کنند و نسبت به آن اهتمام لازم را داشته باشند زیرا این مراسمات، مجالس، اعیاد و سوگواری‌ها جلوه‌هایی از شعائر الهی هستند که برپاداری آن‌ها در دین بسیار سفارش شده و مورد توجه است.

**دو) آگاهی بخشی، راهنمایی و توصیه فرزندان نسبت به مراسمات مذهبی جایگزین و ویژگی‌های مهم آن‌ها**

بسیاری از افراد و به خصوص کسانی که تجربیات یا آگاهی کمتری دارند؛ چنین تصور می‌کنند که با وجود ویروس کرونا، مراسمات، زیارت‌ها و سایر اعمال دینی دیگر نمی‌توان همانند دوران پیش از کرونا این مراسمات را اجرا کرد یا سودی نخواهد داشت؛ اما خانواده‌ها می‌توانند با شناساندن و تاکید بر جایگزین‌های اجرای مراسمات دینی، با استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های جمعی، از جمله هیئت‌های مجازی و اجرای مراسمات یا زیارات به صورت آنلاین تا حد توان این کاستی را جبران کنند؛ مثلاً در خصوص زیارات، این نوع زیارت، مهم محسوب می‌شود به دلیل آنکه می‌تواند زمینه ایجاد علاقه شخص را برای انجام زیارت حضوری افزایش دهد. (جهانگیر، ۱۳۹۱، ۱۶۴) علاوه بر این، در عرصه پسا کرونا برای جبران و تقویت آموزش‌های تربیت دینی و عدم تعطیلی کامل مراسمات مذهبی و جلوگیری از آثار سوء آن‌ها اقداماتی انجام می‌شود که هر خانواده می‌تواند علاوه

بر شرکت در این برنامه‌ها، فرزندان خود را نیز تشویق به حضور فعال در آن‌ها کند؛

در عرصه پسا‌کرونا اخبار متعددی در خصوص شیوه برگزاری هر یک از مراسمات مذهبی شنیده می‌شود؛ خبرهایی از قبیل:

- «طبق دستور ستاد ملی کرونا مراسم اعتکاف سال ۱۴۰۰ با حداکثر ۲۰ درصد ظرفیت مساجد و

ضرورت تزریق حداقل دو دوز واکسن برگزار می‌شود» (mehnews.com/news/5424635/)

- «قائم‌مقام شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی گفت: مراسم بزرگداشت روز جهانی قدس با

رعایت پروتکل‌های بهداشتی شهرهای با موقعیت قرمز و سفید کرونایی در تمام کشور برگزار

خواهد شد.» (https://www.ima.ir/subject/8431699)

لذا شیوع ویروس کووید-۱۹ جوامع را بر آن داشت که برای حفظ سلامتی مردم در برگزاری اجتماعات شیوه و برنامه‌های جدیدی را در پیش بگیرند؛ از جمله این برنامه‌ها: برگزاری مراسم سالروز شهادت سردار سلیمانی است که با توجه به شیوع ویروس کرونا، تدابیر و ابتکارات مختلفی در این جهت صورت می‌گیرد؛ همچون پویش‌هایی برای سردار بزرگ اسلام که پویش #سردار سلیمانی یکی از آن‌هاست؛ در این پویش بسیاری از افراد با این هشتک می‌توانند عکس، فیلم و هر محتوای دیگری را آپلود کنند. انتشار کلیپ‌های مرتبط با سردار سلیمانی در فضای مجازی، تهیه استوری‌ها و عکس نوشته‌های متعدد، برگزاری مسابقه‌های متعدد از زندگی‌نامه یا وصیت‌نامه‌های حاج قاسم از دیگر فعالیت‌ها در راستای این اهداف است.

یکی دیگر از این مراسمات که با توجه به محدودیت‌های ناشی از ویروس کرونا و محدودیت حضور مردم با اتخاذ تدابیری در جهت عدم سرایت این ویروس و رعایت فاصله اجتماعی صورت می‌گیرد، راهپیمایی ۲۲ بهمن است این راهپیمایی خودرویی و موتوری و در یوم‌الله بیست و دوم بهمن با حضور آگاهانه مردم برگزار می‌شود تا بار دیگر ضمن تجدید میثاق با شهدا و امام شهدا مقام معظم رهبری، عشق و ارزش‌های والای الهی انقلاب اسلامی و حمایت از خواسته‌های به حق ملت‌های مسلمان را به منصفه ظهور رساند. پس خانواده‌ها به عنوان راهنمای فرزندان خود، با نظر بر محوریت نقش خود، این بار نیز می‌توانند با حضور فعال در این عرصه، خود به جای شیاطین ضد دینی وارد میدان عمل شوند و مانع نزول این مراسمات و باورها شوند و گامی موثر در جهت اهداف تربیتی و ایفای نقش خود بردارند.

## ۵. نتایج پژوهش

خانواده، اولین و مهم‌ترین رکن در تربیت فرزندان است، جایی که فرد در بستر آن با باورها و عقاید آشنا می‌شود و اساس زندگی در جامعه را می‌آموزد. شیوع ویروس کووید-۱۹ مهم‌ترین مسأله‌ای است که این روزها دامن‌گیر جوامع شده و تغییراتی همچون آموزش مجازی و استفاده گسترده از فضای مجازی و اینترنت وظایف خانواده را در محافظت از فرزندان در برابر محتوای نادرست و گسترده‌ی اینترنتی و مجازی دوجندان کرده است.

تربیت دینی در دوران کرونا با چالش‌هایی از جمله تعطیلی اماکن مقدس و مراسمات دینی و افزایش فاصله در روابط خانوادگی به دلیل حفظ سلامت افراد مواجه شد که طبیعتاً این چالش‌ها تا حدودی در دوران پسا کرونا نیز ادامه خواهد یافت و جوامع ناگزیر از در پیش گرفتن راه‌حل‌هایی برای آن هستند؛ تا جاییکه دو دیدگاه درباره دین در پسا کرونا وجود دارد که یکی مبتنی بر کاهش و زوال دین در اجتماع بوده و دیگری افزایش دین‌داری و معنویت را در بین مردم بیان می‌کند.

عمده راهکارهایی که در پژوهش حاضر جهت به‌سازی و تقویت آموزش دینی در پسا کرونا بیان شد عبارت‌اند از: برقراری ارتباط سازنده با فرزندان، آگاهی و توجه نسبت به نقش رسانه، استفاده از سیره تربیتی شهدا، فرهنگ‌سازی در جهت استفاده از فضای مجازی، تقویت عقاید و باورهای دینی، نظارت بر حسن دوستی‌ها و روابط فرزندان، ارتباط صحیح خانواده با مدرسه، فراگیری سواد رسانه‌ای برای آموزش تربیت دینی و نظارت و کنترل ارتباطی توسط خانواده‌ها

نتایج حاصل از پژوهش، حاکی از آن است که با توجه به تغییراتی که کرونا بر زندگی مردم جوامع مختلف برجای گذاشت، توجه به تربیت دینی در عرصه پسا کرونا، بیش از پیش، ضروری به نظر می‌رسد. نیز لزوم نظارت خانواده‌ها بر فرزندان و آگاهی از روش‌های درست تربیت دینی با استفاده از فضای مجازی به خوبی نمایان است.

## کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم، مترجم: مکارم شیرازی، ناصر، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، (۱۳۷۳)
۲. اقتصاد نیوز، ۱۴۰۰، «از بزرگترین خسارت‌های کرونا نداشتن نماز جمعه در کشور بود/ آمریکا باید گور خودش را از خاورمیانه گم کند»، <https://www.eghtesadnews.com>
۳. بیات، حجت‌الله، «وضعیت کرونایی و نقش خانواده در مدیریت فضای مجازی»، تهران: دفتر مطالعات اسلامی و ارتباطات حوزوی پژوهشگاه‌های فضای مجازی، (۱۳۹۹)
۴. بیرانوند، محمد، دست بچتو بگیر: راهکارهای عملی تربیت دینی کودکان، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، (۱۳۹۶)
۵. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سید علی خامنه‌ای <https://farsi.khamenei.ir/speech-topic>
۶. تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۱۶۵، ایران: تهران: دارالکتب اسلامی
۷. جهانگیر، عیسی، شیعه در فضای سایبر: رویکردی اجتماعی، قم: موسسه آموزشی و پرورشی امام خمینی (ره)، (۱۳۹۱)
۸. چیت‌ساز قمی، محمدجواد، «کرونا و دین‌داری: چالش‌ها و تحلیل‌ها»، ارزیابی تأثیرات اجتماعی، ویژه‌نامه پیامدهای شیوع ویروس کرونا یا covid-19، ش ۲، ص ۱۶۲-۱۵۱، (۱۳۹۹)
۹. خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۹۹/83775332/ <https://www.irna.ir/news/83775332/>
۱۰. خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۳۹۸/888368/ <https://www.hawzahnews.com/news/888368/>
۱۱. خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۳۹۹/892143/ <https://www.hawzahnews.com/news/892143/>
۱۲. خبرگزاری مهر، ۱۴۰۰/ <https://www.mehrnews.com/news/1400/>
۱۳. سراج زاده حسین، جواهری فاطمه و سمیه ولایتی خواجه، «دین و سلامت: آزمون اثر دین‌داری بر سلامت در میان نمونه‌ای از دانشجویان»، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، سال ۲۴، ش ۴۹، ص ۷۷-۵۵، (۱۳۹۲)
۱۴. شبکه اطلاع‌رسانی، ۱۳۹۶/1126758.html <https://www.dana.ir/news/1126758.html>
۱۵. شریفی، محمدرضا، مراحل رشد و تحول انسان، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۶۴)
۱۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، (۱۴۱۷ق)
۱۷. عرفانی، محمد نظیر و عون نقوی، سید محمدعلی، «فرصت‌ها و چالش‌های دینی در فضای مجازی (با تأکید بر آموزش)»، ش ۱۲، ص ۳۳-۵۷، (۱۳۹۶)
۱۸. فضل‌الهی قمشی، سیف‌اله و ملکی توانا، منصوره، «عوامل مؤثر بر توسعه معنویت و ارزش‌های دینی دانش‌آموزان»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۲، ش ۲۵، ص ۱۱۸-۱۰۷، (۱۳۹۳)
۱۹. قرائتی، محسن، تفسیر نور، جلد ۲، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، (۱۳۸۳)
۲۰. کشاورز، سوسن، «شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی»، فصلنامه تربیت اسلامی، سال ۳، ش ۶، ص ۱۲۲-۹۳، (۱۳۸۷)

۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، مترجم: صادق حسن زاده، قم، صلوات. (۱۳۸۳).
۲۱. کمالوند، پیمان، در کشاکش علم و دین از ستیز تا کرنش، به دنبال راهی برای رهایی، ادیان نیوز. <https://adyannews.com/48269/>. (فروردین ۱۳۹۹).
۲۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، دار احیاء التراث العربی، بیروت، لبنان. (۱۴۰۳ ق).
۲۳. مطلبی، مسعود و صالح، محمد مهدی، «کرونا و دین داری»، فصلنامه مطالعات منافع ملی، سال ۵، ش ۱۹، ص ۸۹-۶۹. (۱۳۹۹).
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۳، دارالکتاب الاسلامیه. (۱۳۵۳).
۲۵. ناصرین، الهام، «نقش خانواده و مدرسه در تربیت دانش آموزان»، اجلاس ملی روانشناسی و علوم تربیتی، دوره ۲، ص ۱۴-۷. (۱۳۹۴).
۲۶. نوروزی، مجتبی؛ کاظمی، ابوالفضل؛ شاهمرادی، سیده فاطمه، «راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه های قرآن و سیره رضوی»، مجله فرهنگ رضوی، سال پنجم، ش ۱۹، ص ۱۷۷-۲۱۱. (۱۳۹۶)
۲۷. نوری، حسین، مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۳۵۴. قم: مؤسسه آل البيت. (۱۴۰۸ ق)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی